

Prof. dr. Zlatan Delić
Univerzitet u Tuzli / University of Tuzla
Filozofski fakultet / Faculty of Philosophy

LEKSIKON SOCIOLOŠKIH POJMOVA:
„DVOSTRUKA HERMENEUTIKA“ I GEOEPISTEMOLOGIJA

LEXICON OF SOCIOLOGICAL TERMS:
'DUAL HERMENEUTICS' AND GEOEPISTEMOLOGY

Umjesto uvoda

Globalne, regionalne i lokalne okolnosti (institucionalne, političke i ideološke), a koje nisu naklonjene bosanskohercegovačkim interpretacijama društvene stvarnosti u kojoj živimo, utjecale su na prepoznavanje potrebe konceptualnih i terminoloških reinterpretacija onoga što su sociolozi u ranijim periodima – prije nastupanja posljednjeg desetljeća 20. stoljeća – nazivali „društvenom stvarnošću“. Nova društvena stvarnost koju su znanstvenici u društvenim znanostima trebali objašnjavati postala je obilježena simultanim procesima neoliberalne globalizacije i postratne, postsocijalističke, ekonomske i političke (sada već višedecenijske) tranzicije iz socijalističkog režima znanja u kapitalistički režim znanja. Dinamičan, pluralistički, multiparadigmatski i otvoreni pristup, koji je primijenjen prilikom objašnjenja značenja osnovnih socioloških pojmova (terminologije) sabranih u ovom *Leksikonu*, ne odražava samo specifičnost postmoderne diskurzivne situacije u kojoj su se zatekle društvene znanosti (sociologija, ekonomija, političke znanosti, znanosti o sigurnosti itd.) u drugoj dekadi 21. stoljeća nego i većinu objašnjenja diskurzivnih promjena koje su nakon 2000. nastupile, tj. predstavlja specifičan izraz jednog fluidnog, teško imenljivog, globalnog, istovremeno i „tranzicijskog“ vremena, za koje se može reći da ga obilježava neka vrsta osjećanja „sveopće razdrobljenosti tla“ (Foucault). Razočarenje Evropom ponovo ulazi u modu,¹ na niz nepredvidivih, nepredstavljivih načina.

Leksikon socioloških pojmova Senadina Lavića (i saradnika) sadrži osamsto pedeset jednu stranicu teksta. Može se čitati kao prilično pregledan leksikografski uvod u sociološku terminologiju. Pruža mogućnost

¹ Vidjeti: Lorenzo, E. (2011) *Razočarana Evropa: Prilozi za jednu evropsku mitologiju*, Mediterran, Novi Sad.

upoznavanja sa velikim brojem supsocioloških disciplina: sociologijom znanja, sociologijom medicine, sociologijom književnosti, sociologijom konflikta, sociologijom masovnih komunikacija, sociologijom nasilja, sociologijom razvoja, sociologijom naselja, sociologijom prava, sociologijom politike, sociologijom morala, sociologijom muzike, sociologijom medija, sociologijom religije, sociologijom tijela, ekonomskom sociologijom, sociologijom filma, sociologijom životnog stila, sociologijom konflikta, sociologijom izbora, sociologijom grada, sociologijom igre, sociologijom elita, sociologijom društvenih pokreta, sociologijom demokratije, sociologijom genocida, sociologijom emocija, sociologijom rata, sociologijom arhitekture. Neke supdiscipline nisu intematizirane i njih će biti potrebno uključiti, npr., digitalnu sociologiju, sociologiju informacijskog društva i *cyber* kulture, sociologiju etniciteta, sociologiju okruženja, sociologiju nogometnog navijanja, sociologiju ideologije, historijsku sociologiju itd. Ukazano je na izuzetno veliki obrazovni, kulturni i emancipatorski značaj koji ima izučavanje sociologije u svim sistemima znanja. Značaj sociologije raste u vrijeme društvenih i orijentacijskih kriza. Vrijeme ekonomske i političke tranzicije, u kome se bosanskohercegovačko društvo i država nalaze (već vrlo dugo), iziskuje potrebu da se sociologija izučava u svim srednjim školama i na fakultetima, o čemu je govorio profesor Salih Fočo.²

Značaj *Leksikona* za demokratizaciju bosanskohercegovačkog društva

Sociologija je i kritička znanost koja preispituje značenja termina koje upotrebljavamo. Postavlja se stoga pitanje koja je uloga *obrazovanja pojmova* u obrazovanju naših slika svijeta, u obrazovanju nas samih kao ljudskih bića. Značenje pojmova nije samorazumljivo. Nema neproblematičnih značenja. Kako se u postnormalnom svijetu obrazuju teorije, pojmovi, koncepti, znanja? Kako se vrše evaluacije? Kako se obrazlažu znanstvena objašnjenja? Ko odlučuje o tome koje su teme zanimljive i društveno korisne za istraživanje? Na temelju čega se, recimo, kada se pozivamo na postojeće prakse, opravdavaju same te prakse (u situacijama kada se vrijednosno imenuju kao „dobre prakse“)? Mnoga metodološka pitanja danas se zanemaruju, naročito na ekonomskim i pravnim fakultetima, zbog činjenice da postoji snažna tendencija da se znanost potčini „logici tržišta“ a ne da služi ljudima. Istovremeno, kriza (ne)funkcioniranja bosanskohercegovačkih institucija postala je više nego

² Vidjeti: Fočo, S. (2005) *Ogledi o tranziciji*, Zenica.

dramatična. Takvo stanje negativno se odražava na percepciju sigurnosti i javno zdravlje građana kao i na ukupno stanje socijalnog kapitala. Mnogi mladi ljudi medicinske struke ali i drugi pojedinci i pojedinke odlaze u inostranstvo u potrazi za boljim životom. Nedostatak otpora bosanskohercegovačke javnosti prema dvodecenijskom, udruženom djelovanju tržišnog fundamentalizma, liderokracije i etničkog fundamentalizma predstavlja zanimljiv fenomen. Ono što nazivamo *društvenom stvarnošću* nije nešto samorazumljivo nego je ograničeno i to, prije svega, granicama naše spoznaje, odnosno granicama spoznaje oblika društvenosti, koje susrećemo u našem svakodnevnom životu s drugima. Budući da se društvo neprestano mijenja, terminologija, vokabular i metodologija pomoću koje opisujemo transformirajući karakter naše fluidne društvenosti podložna je promjenama i preispitivanju njenog značenja. Ono što nazivamo društvom u drugim kontekstima može biti opisano i na drugačiji način. Značenje zavisi i od konteksta samog istraživača, dakle, od konteksta u kojem on provodi istraživanje, ali istovremeno zavisi i od konteksta u kojem se pojavljuje određeni društveni fenomen za koji smatramo da može biti sociološki interesantan. Sociologija, dakle, tek uz pomoć prethodno razrađenih teorijskih koncepcija, tek uz pomoć pojmova, kategorija i terminologije može u praksi (na terenu) istraživati društveni svijet. Bavljenje istraživanjem društvenog svijeta i pretpostavlja i zahtijeva slobodu kao pretpostavku istraživanja tog svijeta i kao pretpostavku razumijevanja načina na koji se razumije značenje slobode u tom svijetu. Nije moguće ponuditi nijedan pouzdan dokaz koji bi nas mogao uvjeriti da društvena stvarnost ne može biti i drugačija od stvarnosti koja trenutno postoji.

Terminološko identificiranje određene društvene stvarnosti i utvrđivanje pojmova uz pomoć kojih o njoj govorimo ili pišemo uvijek pretpostavlja teorijsko, konceptualno, diskurzivno postojanje neke razlike. Razlika se pojavljuje kao *granica* koja iznutra ograničava mogućnost poimanja univerzalnog značenja stvarnosti kao nepromjenljive i zauvijek date. Ovdje nije riječ o nekoj metafizici objekta, niti o metafizici subjekta koji zajedno sačinjavaju stvarnost. Kada govorimo o društvenoj stvarnosti i ljudskom djelovanju – kao osnovnom predmetu izučavanja svih društvenih znanosti – uvijek je riječ o poretku znakova, diskursa. Diskursi su ustvari diskurzivne strukture koje ukazuju na svoje vlastite granice. Čim neku društvenu pojavu ili proces nazovemo jednim imenom, mi smo tu pojavu ili proces ograničili jer ih nismo nazvali nekim drugim imenom. Ograničenje i sloboda uzajamno se isključuju, osim kada sloboda samu sebe ograničava radi mogućnosti postojanja neke druge slobode, te je promišljanje i istraživanje granica između slobode i neslobode najveći društveni izazov. Sociološki diskurs

kruži unutar i van onoga čime se bavi i tako restrukturira predmet svog interesa, odnosno ono što nazivamo društvom. U sociologiju je ugrađena višeznačnosti koja se ogleda u tome da sociologija nikad ne uspijeva postići trajnu paradigmatiku saglasnost ponajviše stoga što je poput ljekara „uronjena“ u bolestinu koju mora dijagnosticirati. Ona mora otkriti bolest koju njezini znakovi iskrivljuju i skrivaju. Krenimo, recimo, od slučajno izabrane stranice 202. gdje se nalaze: epistemologija, esencijalizam, eskapizam, esnafski teferič, establišment, etatizam, etika, etnička grupa, etničko čišćenje, etnocentrizam, etnocid, etnogeneza, etnologija religije, etnografija, etnokoreologija, etnokorupcija, etnolog, etnologija religije, etnomuzikologija, etnonacija, etnonim, etnopolitika, EUFOR, eugenika, evrocentrizam, Evropa itd. Kako proučavati geoepistemologiju i sociologiju genocida ili pak masovne (na sljedeći način jukstaponirane) fenomene, kao što su (str. 441–445): masovna grobnica, masovna kultura, masovne komunikacije, masovni mediji itd.? Na 101. stranici nalaze se sljedeće odrednice značajne za kontekstualizaciju onoga što u nedostatku adekvatnijeg izraza možemo nazvati geoepistemologija: borba, bosanska autonomija, bosanska dijaspora, bosanski duh, bosanski film, bosanski franjevci, bosanski identitet, bosanski srednjovjekovni vladari itd.

Vrijednosti bosanskohercegovačkog društva su univerzalne, kosmopolitske. Bosanskohercegovačko društvo je građansko društvo. Dokaz za tu tvrdnju nalazim u činjenici da bosanskohercegovačko društvo nije likvidirano ni nakon 25 godina permanentnog nasilja, ratnog i ovog poslijeratnog, koje traje već 21 godinu. Bosanskohercegovačke univerzalne vrijednosti, koje ujedno označavaju i konture i mogućnosti uspostavljanja i obrazovanja bosanskih prostora znanja, prepoznate su kao vrijednosti kulture mira, civilnosti, građanstva i zajedničkog života. Kriza poimanja i zamišljanja Evrope otežava, međutim, borbu za kosmopolitsku Bosnu. Građanstvo,³ kao politički princip, ne smije biti dovedeno u pitanje; ideju građanstva potrebno je promišljati, obrazovati kao ideje i kao univerzalnu vrijednost u imaginariju primarnih vrijednosti koje treba imati u vidu kada tragamo za epistemološkim i moralnim oporavkom bosanskohercegovačkih društvenih znanosti i istraživanja. Pred naletima neofašizma, populizma, primitivizma i eskapizma moguće je boriti se samo idejama. Obrazovanje zato predstavlja teren za borbu na život i smrt. Kartografiji nestajanja,⁴ praznom mjestu univerzalnosti, potrebno je suprotstaviti osviještenost, novu kartografiju

³ Vidjeti, recimo: Vasiljević, J. (2016) *Antropologija građanstva*, Mediterran, Novi Sad.

⁴ Vidjeti: Prošić, S. (2016) *Kartografija nestajanja: Diseminacija granica i misao postglobalizma*, Mediterran, Novi Sad.

znanja, novu racionalnost i novu solidarnost. Aporije multikulturalizma⁵ na evropskom tlu nije moguće razumjeti, niti adekvatno promišljati bez refleksije, bez dvadesetpetogodišnjeg iskustva otpora i nenasilne borbe protiv onih koji bi željeli da Bosna iščezne sa karte svijeta.

Leksikon nastaje u specifičnom geoepistemološkom i geolingvističkom „okruženju“. Riječ o djelu koje spada u sekundarnu literaturu. Takva vrsta literature osigurava onima koji studiraju i drugim znanstvenicima u oblasti društvenih nauka da se informiraju o semantičkim i kontekstualnim pozicijama pojmovlja jedne znanosti. Na taj način se razvija svijest o tome da je vokabular jedne znanosti dinamičan i da podliježe promjenama, te da je preko njega vidljivo ono Weberovo *Entzauberung der Welt*, „rašćaravanje“ svijeta u kojem živimo (str. 7–8). Diskurzivna fluidnost čvrstih društvenih i političkih kategorija – poput države, nacije, geografije, tla – zahtijeva ozbiljne programe rada u društvenim znanostima. Sociolozi imaju obavezu i zadatak iznalazjenja dobrih načina moderiranja razgovora između znanstvenika koji polaze od različitih uvjerenja. *Leksikon* ima u vidu potrebu ubrzanog razvoja bosanskohercegovačke infrastrukture, znanosti. Ali prošlost razvoja filozofskog i sociološkog mišljenja ne smije biti potisnuta; sudovi o pojedinim perspektivama, školama, strujanjima i orijentacijama ne mogu biti validni bez prethodne, kritičke analize naslijeđa različitih tradicija, zapadnih i nezapadnih. Zato *Leksikon* zadržava vezu sa intelektualnim korijenima sociologije, sa skoro zaboravljenim vremenom klasika. Naime, klasici su u svojim radovima, bez obzira na teškoće s kojima su bili suočeni, primjenjivali kritičku perspektivu. Nisu pojednostavljivali stvari tako što bi vještački razdvajali ekonomske, političke, moralne, religijske i druge dimenzije društva. Oni su ih kritički povezivali. Obrazovali su širu sliku problema kojim su se bavili. Tragali su za dubljim, skrivenim mehanizmima razvoja društvenosti. Njihovi radovi relevantni su i danas. Uvidi o *birokraciji* Maxa Webera, o *anomiji* E. Durkheima, o *otuđenju* H. Marcusea i tako dalje mogu pomoći i danas. Ti uvidi mogu pomoći da u drugačijem svjetlu sagledamo „žalosno“ stanje pretjerane specijalizacije društvenih znanosti danas na našim fakultetima.⁶

⁵ Vidjeti, npr.: Lošonc, Alpar, Dragan Prole, prir. (2012) *Aporije multikulturalizma*, Mediterran, Novi Sad.

⁶ Postoje paradoksalni primjeri loše prakse apliciranja trenda sve veće i veće specijalizacije: često se, čak i od loše imenovanih tema za seminarske radove, „izmišljaju“ nazivi predmeta. Zato je važna jezička i kritička analiza diskursa odnosno stalni kritički i refleksivni nadzor nad praksama društvene upotrebe i zloupotrebe terminologije u sve neizvjesnijim povijesnim, znanstvenotehničkih i ideološkim okolnostima.

Značenje tematiziranih pojmova interpretirano je s obzirom na potrebu nadilaženja epistemološkog redukcionizma, metodološkog monizma i dogmatizma. Konstrukcionistička višeznačnost leksike u 20. stoljeću objašnjena je iz različitih teorijskih perspektiva. Neoliberalna globalizacija svijeta proizvodi nove ekonomske nejednakosti, zdravstvene i sigurnosne rizike te ekološke katastrofe. Saradnici su, u svojim pojedinačnim priložima, kada su prikazivali najvažnije dimenzije složenih i otvorenih problema današnjeg društvenog univerzuma, slijedili pravilo da u nedostatku jasnih znanstvenih činjenica o određenom istraživačkom problemu izraze makar najvažnije dileme. Jedna od takvih, možda, dalekosežnih dilema odnosila se na signifikantnu, globalnu krizu vrijednosnih orijentacija. Pitanje je koje će vrijednosti upravljati u sadašnjosti koja je pred nama i u budućnosti. O toj temi raspravljano je i u kontekstu mnogostruko interpretiranih kontroverzi o institucionalnoj dominaciji diskursa nove ekonomije znanja. Ekonomska znanost u mnogim situacijama ima monopol na odlučivanje o tome ko odlučuje o tome šta je znanje, a ko zna šta treba odlučiti u vrijeme kriza. U mnogim pojedinačnim i posebnim situacijama pojedini istraživači priznaju da znanost nije vrijednosno neutralna. Danas se ne skrivaju mnoge *epistemološki nejasne situacije* u kojima se znanost poziva na odgovornost jer je kriza društva, pa čak i kriza znanosti, postala višeslojna. Treba imati u vidu da su svi pojmovi interpretirani u vrijeme dramatične ekonomske, političke, orijentacijske i aksiološke krize društvenih znanosti. Ta kriza direktno pogađa sociologiju kao „znanost društva“.⁷

Jean-Luc Nancy postavlja sljedeću dijagnozu: „više nema nikakvog sveta imajući u vidu činjenicu da je naše doba izgubilo moć teorijske ili kulturološke sinteze, pa čak i formiranja bilo kakve predstave o svetu. Svi ti pojmovi izgubili su smisao zajedno sa smislom sveta. Referentne tačke su ukinute zajedno sa vrednosnim lestvicama koje su na njima počivale. Ono što odlikuje današnjicu to je, prema Nensiju, gubitak sposobnosti da se svetska dešavanja osmisle, da se sagledaju iz neke dugoročnije perspektive. Na taj način, celovita predstava o svetu je iscrpljena. Ta nesposobnost ostvarivanja sintetičkog pogleda na sadašnjost i budućnost čovečanstva proističe iz same prirode globalizacije koja sistematski razara svet zamjenjujući ga veštačkom, digitalizovanom replikom.“⁸ Dvostruka hermeneutika odvija se u diskurzivnim prostorima razlikovanja (1) diskursa o stvarnosti i (b) same stvarnosti (realiteta) na koju se ti diskursi odnose, bilo da ono što nazivamo stvarnošću diskursi žele reprezentirati ili samo konstruirati kao ono što je stvarno: „Tehnički jezik i teorijske propozicije

⁷ Luhmann, N. (2001) „Znanost društva“, Politička kultura, Zagreb.

⁸ Prošić, S., *isto*, str. 33–34.

prirodnih znanosti izolirani su od svijeta kojim se bave zato što taj svijet ne ulazi u dijalog s njima. Društvena teorija, međutim, ne može biti izolirana od svog 'svijeta objekata' koji je svijet subjekata.“⁹

Većina socioloških pojmova, koji se nalaze u *Leksikonu*, opisana je na temelju normativnog i metodološkog preferiranja *multiparadigmatski uvjetovane pluralističke racionalnosti* i u kontekstu izražavanja društvene i obrazovne potrebe za *racionalnim razumijevanjem savremenih promjena* iz perspektive mijenjajućeg karaktera bosanskohercegovačkog društva, imajući do određene mjere u vidu, koliko je to bilo moguće, regionalne i globalne procese. Objašnjenja značenja konkretnih socioloških pojmova nastala su na temelju individualnih istraživačkih i teorijsko-interpretativnih preferencija pojedinih autora. Širi pojmovni sklopovi ponekad su nastajali na temelju neophodnosti objedinjavanja ili reinterpretacije ideja pojedinih autora koji su pisali o konkretnim sociološkim temama kojima je, također, bilo moguće pristupiti i drugačije nego što je to učinjeno na ovom mjestu. U završnim fazama pisanja pojedini su prilozi do određene mjere prilagođavani strukturnoj cjelini postojećeg izgleda *Leksikona*, koji će trebati doradivati u skladu sa znanstvenim, obrazovnim, institucionalnim, razvojnim i drugim pragmatičkim potrebama bosanskohercegovačkog društva i države. Autori koji su detaljno obradili pojedine teme pisali su polazeći od različitih teorijskih ishodišta da bi se naglasila diferencirajuća uloga sociologije u društvu i otvorenost društvenih znanosti prema različitim metodama i pristupima. Izražena je i značajna kompatibilnost među različitim istraživačkim orijentacijama. Kompatibilnost pojedinačnih vrijednosnih orijentacija, sadržanih u razumijevanju transformacije pojedinih podsistema društva, proizlazi iz zajedničkog preferiranja *kulture mira*, odnosno iz jedinstvene vrijednosne orijentacije usmjerene ka praktičnom uvažavanju miroljubivog razvoja bosanskohercegovačkog društva i države u regionalnom i globalnom kontekstu. Implicitno insistiranje na emancipatorskom značaju epistemologije ljudskih prava i *prava na razliku* proizlazi iz normativno-orijentacijske usmjerenosti ka civilnoj, građanskoj, civiliziranoj reintegraciji bosanskohercegovačkog društva i države na principima uvažavanja *individualnih prava na privatnu svojinu* kao i na principima *društvene odgovornosti* i *socijalne pravde*, a obrazložene je u višestruko otvorenom kontekstu sekularne, relacione, dijalogizirajuće i kritički usmjerene društvene znanosti koja nema samo jedan izvor niti jednog osnivača nego predstavlja javno odnosno zajedničko dobro cijelog čovječanstva. U *Leksikonu* svoje mjesto nalaze savremene sociološke teorije,

⁹ Giddens, A. (1982) „Hermeneutics and Social Theory“, u: *Profiles and Critiques in Social Theory*, Bekley, CA, University of California Press, str. 13.

savremene paradigme i novije metodologije znanosti i istraživanja primjerena potrebama *održivog razvoja* u 21. stoljeću, kao i mnoga transdisciplinarna znanja o društvenom, ekonomskom i političkom životu čovjeka. Ta su znanja kodificirana u različitim disciplinarnim i subdisciplinarnim područjima i ograncima sociologije, filozofije i drugim bliskim oblastima. Pojmovi, izrazi, natuknice ili neki klasični i postmoderni termini koji prividno ili stvarno izlaze izvan uskih okvira (u društvenim znanostima i ekonomici razvoja često hegemonijski nametnutog *prirodnoznanstvenog naturalizma*), kao i neke kompleksnije, postpozitivističke interpretacije pojedinih termina (pojmovi) koji su uključeni u ovaj *Leksikon* – predstavljaju specifičan izraz doba u kome živimo. Sociolozi znaju da za to doba, odnosno za ovo naše doba, ne postoji jedinstven termin, naziv, ime. Diskurzivna „borba“ za „značenje“, odnosno borba za „odgonetanje značenja“ različitih društvenih tendencija, transformacija, pokreta ideja, ljudi i grupa, kao i borba za odgonetanje značenja termina koje upotrebljavamo u našem društvenom životu i komunikaciji da bismo opisali te tendencije i transformacije do sada poznatih oblika društvenosti – nikada ne može biti unaprijed osigurana. Značenje naizgled samorazumljivog pojma „politika“ najčešće se uzima „zdravo za gotovo“ kao i značenje opskurne riječ „entitet“. Ali kako ćemo, bez studiranja sociološke literature, razumjeti sintagme kao što su: „politika razlike“, „politika straha“, „politika sjećanja“. Politika se, kolokvijalno, najčešće razumijeva kao „aparat države“, kao instrumentalna politika stranačke borbe i „podmetanja“, kao nešto „pokvareno“. Ona se prepoznaje kao isprazno „stranačko prepucavanje“, kao predizborna ili postizborna borba za sastavljanje različitih razina (nivoa) vlasti u definiranim okvirima. Skoro nikada se ne propituju uvjeti politike, pa čak ni značenje okvira. Ali izbjegavanje postavljanja pitanja za studiranje značenja politike u 21. stoljeću ne može biti dobar početak.

Prema razlikovanju koje je predložio Jacques Ranciere, ono *političko* predstavlja slobodu javnog djelovanja izvan svođenja na instrumentalnu politiku stranaka i aparata države.¹⁰ Nasuprot tome, *politikom*, a možemo reći i „politikanstvom znaka“, s predznakom broja tri, označava se prostor unaprijed zadanih granica između kontingencije djelovanja i suverenosti moći države i njenih institucija. „Političko predstavljanje“ u aparatu države sa etnički definiranim strankama i transparlamentarno djelujućim trojstvom (od)metnute liderokracije, kroz fraktalizirane institucije nametnute nam u Daytonu, očito ne iscrpljuje (nego samo decenijama blokira) smisao onog političkog, kao i smisao političkog djelovanja na terenu, gdje se povijest – uz

¹⁰ Paić, Ž. (2015) *Totalitarizam*, Drugi smjer, Zagreb, str. 31.

pomoć djelatne ideologije stvaranja etnički čistih država i etnički čistih teritorija i uz pomoć nasilne aplikacije projekta „humanog preseljavanja naroda“ – prema riječima Borisa Budena, pretvorila u „forenzički leš“ koji može poslužiti još samo sudovima u sudskim procesima povezanim sa genocidom i sa transgraničnim normaliziranjem nenormalne prakse „glasovanja mrtvaca“.

„Pitanje identiteta“, u takozvanom „regionu“, još uvijek izgleda kao goruće pitanje, mada su pojedini sociolozi iz okruženja, poput profesora Čolovića, prema vlastitom priznanju, definitivno digli ruke od te teme.¹¹ Kada je riječ o temama koje se odnose na različite politike i različite ili vrlo slične logike identiteta, onda treba priznati da u teorijama (ni „označitelj“, ni ono „označeno“) nisu jednostavni izrazi, mada su političari „na terenu“ „uspješno“ razvili vlastite strategije borbe za resurse, najčešće bez uvida u dublju kompleksnost i posljedice dvodecenijske zloupotrebe pojedinih „politika identiteta“. „Pojedini termini analizirani su, stoga, u kontekstu bosanskih, graničnih prostora znanja, u kontekstu granične geoepistemologije, granične ontologije nasilja.“¹² Obrazovanje pojmova o društvenom svijetu odvija se u blizini „dvostruke hermeneutike“ i u višestruko raščlanjenim kontekstima u kojima se događa strukturalna transformacija samih ciljeva društvenih znanosti. Naime, znanost se sve više komercijalizira i instrumentalizira. Baveći se temama kojima se bavi i *Leksikon*, moguće je postaviti niz pitanja.

Da li je u našem „ulubljenom svijetu“¹³ uopće moguće provesti rekonstrukciju političke epistemologije kao „avetinske stvarnosti narativne politike“? Da li se, recimo, *ideja obrazovanja pojmova na temeljima kvantificiranja kvaliteta*, pa i progresivistička ideja o obrazovanju pojmova poput „izvrsnosti“, „kvaliteta“, „zadovoljstva“ i slično (možda iznenada), može zateći *na klizavom terenu*: u višestrukoj komunikacijskoj krizi, krizi eksternog evaluiranja, krizi autoreferencijalnog samoevaluiranja?¹⁴ Istovremeno, živimo i u doba antiumjetnosti¹⁵, vizualne antiestetike u kolapsu kritike.

¹¹ Usp.: Čolović, I. (2014) *Rastanak sa identitetom*, Biblioteka XX vek, Beograd.

¹² Postoji i dodatna potreba da se kritički resemantizira društveni značaj sociologije znanja i značaj diskurzivne analize u vrijeme vladavine kulture smrti, cinizma, neoliberalizma, militarizma, primitivizma predznaka.

¹³ Eko, U. (2016) *Pape Satàn Aleppo: Hronike fluidnog društva*, Geopoetika, Novi Sad, str. 12.

¹⁴ I to samim time što izgleda očito da živimo i u vrijeme cinizma marketinga, nakon „smrti riječi“ i nakon „smrti umjetnosti“.

¹⁵ Petrović, S. (2016) *Estetika u doba antiumjetnosti*, Dereta, Beograd.

„Geoepistemologija je više događaj, pre lokalni nego širih razmera.“¹⁶ U blizini takvog pristupa kartografiji svijeta također je moguće reći da događaji širih razmjera, o kojima treba govoriti na drugom mjestu, ontološki posmatrano, mogu predstavljati *čiste, nulte, neizrecive* „događaje“. Razmotrimo za trenutak termin *genocid*. Gledajući iz Bosne, izgleda da se genocid događa samo na graničnim, razgraničavajućim prostorima nultog „stvaranja“ etnički čistih kultura. Ono što nazivamo etnički čistom kulturom usmjereno je na stvaranje etnički čistih (očišćenih) prostora. Zadaća znanosti i znanstvenika jeste odgovornost prema budućim naraštajima, rad na programima i praksama stvaranja kulture mira. Sociološka analiza značenja pojmova, koje svakodnevno upotrebljavamo, a koja je poduzeta i u *Leksikonu*, može nam pomoći da bolje razumijemo društvene i simboličke interakcije i ono što ih determinira, da bolje razumijemo njihova značenja, da pokušamo razumjeti svijet oko sebe i da aktivnim radom, zalaganjem, slijeđenjem pravila civiliziranog ponašanja i ophođenja pronađemo naše ljudsko mjesto u svijetu. Pojmovi su povezani sa mišljenjem, a mišljenje sa djelovanjem i ponašanjem, odnosno sa društvenim praksama i odlučivanjem o tome da li (da nešto) činimo ili pak da (to) nikako ili nipošto ne činimo.

Ljudi daju nazive pojavama, procesima i događajima. Tako nastaje specifična sociološka terminologija, diskursi, diskurzivni poreci, režimi znanja. Uz pomoć diskursa, posebnog sistema jezičkih znakova, moguće je te pojave, procese i događaje identificirati, opisati ili prizvati u sjećanje. Na taj način oblikujemo, obrazujemo odnosno konstruiramo određene slike stvarnosti. Te slike nisu sama stvarnost nego njene konstrukcije. U teorijama predstavljanja (reprezentacije) često se kaže da naše slike, predstave koje imamo o stvarnosti, zapravo, odražavaju ili reprezentiraju samu stvarnost. Istodobno, postoji uvjerenje da je ono što nazivamo stvarnošću do određene mjere oblikovano već u jeziku, terminologijom koju upotrebljavamo prilikom opisa i rekonstrukcije stvarnosti.

Mogli bismo reći da izrazi kao moderno, postmoderno, globalno, postglobalno, informacijsko, tranzicijsko te postgenocidno samo djelimično naznačavaju pojedine aspekte *savremene društvene stvarnosti* koja je postala izrazito *kompleksna* i doslovno rečeno *nesaopćiva*. Ono što, povodom razgovora o značaju i značenju *Leksikona socioloških pojmova*, nazivamo *kompleksnom društvenom stvarnošću* ne predstavlja, međutim, jasnu sintagmu. Zato je potrebno imati u vidu (1) teorijsku *kompleksnost*

¹⁶ Marinković, D., D. Ristić (2016) *Ogled iz geoepistemologije: Prostor – prakse – moć*, Mediterran, Novi Sad, str. 12.

sociološke znanosti i (2) stvarnu kompleksnost njenog predmeta (a to je društveni život čovjeka u vremenu i prostoru), kako bismo stalno iznova razvijali svijest o važnosti obrazovanja pojmova u kojima se opisuju složene veze i korelacije između (a) pojedinih socioloških pristupa i (b) konkretnih dimenzija društvene stvarnosti koje se istražuju u tim pristupim, a koje su povezane i sa drugim, isto toliko kompleksnim dimenzijama stvarnosti. Na temelju kritičkog preispitivanja sintagme *savremena društvena stvarnost* možemo se uvjeriti da sâm izraz *savremenost* pretpostavlja *vrijeme*, odnosno uključuje oznaku ili dimenziju *vremenosti*.

Svaka nova generacija iznova se mora socijalizirati i (uvijek iznova) učiti živjeti sa drugima. I nijedna generacija ne započinje živjeti iz nekog apsolutnog početka, iz neke nulte tačke smisla. Ali ono što nazivamo obrazovanjem, logikom obrazovanja, politikom obrazovanja ili naprosto obrazovanjem pojmova, u nekom institucionalnom kontekstu podložno je sporenju. Šta zapravo znači biti ljudsko biće u različitim kontekstima, ulogama, situacijama, iskušenjima i tako dalje? Tragati za odgovorom na ta pitanja značilo bi suočiti se sa mnogim kompleksnim procesima i mnogim različitim „logikama“ koje se nalaze pod utjecajem tehnologije, tržišta, ideologija, patologija i slično. Te promjene toliko su dramatične da znanstvenici iz različitih oblasti smatraju da smo zakoračili u „postnormalno doba“: fluidno, teško imenljivo doba *epohalne krize razumijevanja našeg društvenog svijeta*. Ta kriza je višestruka i višedimenzionalna. Teorijske matrice tumačenja globalne, regionalne i lokalne dinamike nisu dostatne za dijagnozu sadašnjosti koja se očituje kao raspad.

Od Husserla do Stiglitz i natrag

Leksikon o kojem govorimo nastaje, dakle, u opasnim, simbolički koloniziranim vremenima prepunim simboličkog i stvarnog nasilja, u vrijeme bujanja nasilnih ideologija, kada mnoge riječi poprimaju sasvim suprotna značenja, utječući tako na fundamentalne promjene u životu mnogih pojedinaca i društva u cjelini. *Leksikom* vjerovatno nastaje i s obzirom na dva vremena, koja su razdvojena globalno značajnim *ratom protiv Republike Bosne i Hercegovine* – ali bez obzira što nastaje s obzirom na povezanost tih dvaju vremena, on ne pripada nijednom od njih, nego je, u aksiološkom smislu, okrenut prema *budućnosti* kao našoj zajedničkoj „budućoj prošlosti“. Nijedno vrijeme nije moguće transcendirati, nadmašiti, zanemariti, ukinuti, čak ni prošlo. *Leksikon* je nastajao u stvarnom vremenu, kao vremenu stvarne, simboličke, institucionalne i obrazovne dominacije nove ekonomije znanja (kao nove ideologije) kojoj je dodijeljeno

epistemološko i ontološko prvenstvo u odnosu na sva druga znanja i iskustva svijeta. Sociologija je izbačena iz mnogih srednjih škola. Preko noći je izbrisana iz planova i programa mnogih fakulteta, da bi isti ti fakulteti mogli izmišljati nepostojeće predmete. Izgovor za taj čin glasio je da nama ne treba nikakva teorija. „Nama“ *treba praksa*. „Nama“ *treba prilagođavanje potrebama tržišta*. „Nama“ *treba više prakse*. Nama ne trebaju sociološka istraživanja o tome šta nama ustvari treba. Nama će „tržište“ reći šta nama treba. Nama će „slobodno tržište“ reći šta trebamo podrazumijevati pod obrazovanjem pojmova o tome *šta je tržište*. Nama će *slobodno tržište* reći šta je sloboda.

Poznato je da je Husserl prije početka Drugog svjetskog rata, dok je držao predavanja u Beču, 10. maja 1935. godine, o temi „Filozofija u krizi evropskog čovječanstva“, govorio o *duhovnom telosu* Evrope, u smislu *beskonačne ideje koja hrani duhovno obzorje čovječanstva*. S obzirom na to da je taj duhovni telos Evrope neraskidivo vezan za ideju uma i filozofije, krizu u koju je zapalo čovječanstvo on tumači kao „poraz racionalizma“. Riječ je o epohalnom trenutku u kojem se čitava moderna racionalnost preobraća u svoju suprotnost. „Evropa je bolesna“ – upozorava filozof u samo predvečerje Drugog svjetskog rata. Te sudbonosne reči imaju poseban smisao jer predskazuju pomračenje evropske civilizacije: 'Kriza evropske egzistencije ima samo dva ishoda: ili dekadencija Evrope koja okreće leđa svom sopstvenom vitalnom i racionalnom smislu, pad u mržnju duha i u varvarstvo ili renesansa Evrope iz duha filozofije, zahvaljujući herojstvu uma koji definitivno prevazilazi naturalizam.' 'Evropa je bolesna' – uzvikuje Husserl, kao da predoseća skori kraj. Ali filozof taj poklič ne vezuje za sopstvenu sudbinu, već za krizu same Evrope: 'Die europäischen Nationen sind krank, Europa selbst ist, sagt man, in einer Krisis.' (...) Za stanje u kojem se Evropa našla Husserl optužuje naturalizam, koji je čoveka sveo na predmet proučavanja pozitivističkih nauka i otvorio vrata postvarenju samog duha. Naturalizam je za njega zaborav čoveka. O kakvom je zaboravu reč? Napredak pozitivnih nauka u drugoj polovini XIX i početkom XX veka, zasnovan na proučavanju činjenica, potisnuo je pitanje presudno za čovečanstvo. Tako je Husserl krizu evropskog duha shvatio kao *krizu vrednosti* do koje je dovelo slepo veličanje scijentizma i pozitivizma. 'Preokret javnog vrednovanja bio je neizbežan, naročito posle rata, i on se kod mladih generacija pretvarao u neprijateljsko raspoloženje: Ovakva nauka nam u našoj životnoj ugroženosti nema šta da kaže. Ova nauka principijelno isključuje upravo ona pitanja koja su od gorućeg značaja za čoveka, izloženog najsudbonosnijim prevratima u našim zlosrećnim vremenima: pitanja o smislu ili besmislenosti čitave ove ljudske egzistencije.' U prevlasti

pozitivizma celokupna stvarnost svedena je na prirodu.¹⁷ Danas smo suočeni sa 'praznim mestom' univerzalnosti – izraz kojim Ernesto Laklau označava uzmicanje univerzalnosti pred prodorom partikularnih interesa.“¹⁸

Sličnu dijagnozu prije nekoliko mjeseci – imajući u vidu ekonomsku krizu – postavio je i nobelovac Joseph E. Stiglitz: „Evropa, kolevka prosvetiteljstva, rodno mesto moderne nauke, zapala je u krizu. Globalna finansijska kriza iz 2008. godine neprimetno se pretvorila u 'evropsku krizu' 2010. (...) Šta se dogodilo? Zar ne bi trebalo, s napretkom ekonomske nauke, da bolje razumemo kako se vodi privreda? (...) Sada znamo da nejednakost utiče na ekonomski učinak, tako da se ova pitanja ne mogu i ne smiju prosto ignorisati. Nejednakost utiče i na to kako naše demokratije i naša društva funkcionišu. Međutim, mislim da bi nejednakost trebala da nas se tiče, ne samo zbog ovih posledica: u pitanju su i suštinski moralni problemi (...) Prema tome, iako je ova knjiga usmerena na centralno pitanje evra, njen opseg daleko je širi: pokazati kako čak i dobronamerni koraci ka ekonomskoj integraciji mogu da se izjalove kada sumnjive ekonomske doktrine, određene više ideologijom i interesima nego dokazima i ekonomskom naukom, oblikuju politiku (...) Ekonomija treba da bude sredstvo za ostvarenje cilja, dobrobiti za pojedince i društvo (...) Ali mislim da je očigledno kako je sve krenulo naopako. Sredstva su postala ciljevi za sebe; krajnji ciljevi su ugroženi. Evropa je izgubila kompas. Ovo lutanje, međutim, nije isključivo evropska pojava. Ono se prečesto događalo u mnogim delovima sveta: to je bezmalo globalna bolest našeg doba.“¹⁹

Odavde bismo mogli zaključiti da je kriza, o kojoj je govorio Husserl, prerasla u nešto više od krize: *kolaps vrijednosnih orijentacija*. Prema tome, društvene znanosti nalaze se u geoeπισtemološkom i orijentacijskom *kolapsu*. Suočavaju se sa vlastitim *sломom (krizom samopoimanja)* od trenutka kada su prestale preispitivati prirodu interakcija između (1) *vlastitog znanja* i (2)

¹⁷ „Pozitivizam, koji isključuje vrednosne sudove iz svojih razmatranja, ljudsko svodi na mehaničko. Tako se vrhunski racionalizam praktično pretvara u iracionalizam (...). Husserlova analiza baca novo svetlo na sadašnju krizu, koju karakteriše zalazak *univerzalnih vrednosti* koje su bile u osnovi moderne epohe. Šta je ostalo od ideala Francuske građanske revolucije? Namerno ovde ističem termin *građanska*, a ne *buržoaska*, jer je ona, uprkos marksističkim, kao i savremenim kritikama te iste revolucije sa stanovišta *ancien regimea*, utrla put građanskoj tradiciji i celokupnom evropskom demokratskom nasleđu. Gde je danas uporište principa jednakosti, bratstva i slobode? Univerzalnost tih principa je ponovo dovedena u pitanje.“

¹⁸ Više o tome u: Prošić, S. (2016) *Kartografija nestajanja: Diseminacija granica i misao postglobalizma*, Mediterran, Novi Sad, str. 28–30.

¹⁹ Stiglic Dž. (2016) *Evro: Kako zajednička valuta ugrožava budućnost evra*, Akademski knjiga, Novi Sad, str. 16, 21.

društva – zajedničkog predmetnog područja (svih) društvenih znanost.²⁰ Ali ako se raspala racionalna slika svijeta, onda se postavlja ključno pitanje: kako uopće možemo razumijevati ljudska bića i njihovu ulogu u svijetu djelanja, trajanja?

Znanstvenim pitanjima trebaju se, prije svega, baviti znanstvenici i znanstveno obrazovana javnost. Obrazovana javnost, zajedno sa znanstvenicima koji preispituju rezultate znanstvenih istraživanja, predstavlja jedini izvor epistemološkog autoriteta u društvima u kojima se relacija *znanost – društvo – ostali svijet* preispituje isključivo metodama znanosti i uz pomoć istraživanja koja su utemeljena u etici znanstvenoistraživačkog rada. Francuski sociolog Alain Touraine u djelu *Postindustrijsko društvo* tvrdi da: „Sociologija nije mogla postojati prije no što su se društva mogla smatrati proizvodom svoga djelovanja. Njen nastanak ukida podređenost društvenih činjenica ostalim vrstama analiza: religioznom, pravnim i ekonomskim. Sociologija, objašnjenjem društvenog sistema i odnosâ, tako zamjenjuje interpretacije koje su prijašnja društva davala o svojoj organizaciji i razvoju. Njen je napredak vezan za spoznaju društva o njihovoj povijesnosti i njihovim društvenim odnosima. Ona je tako sredstvo inovacije i oslobođenja.“²¹ Ali u Bosni i Hercegovini ne postoje državne institucije koje bi se bavile racionalnim planiranjem znanosti, istraživanja i društvenog razvoja. Normaliziran je divlji kapitalizam. Normalizirana je lažna etnomatematička demokratija. Normalizirana je institucionalna diskriminacija. Diskriminacija je višedecenijska i proizvodi neofašističke učinke. Neofašistički karakter obrazovnih i odgojnih politika proizlazi iz institucionalno nametnute i normalizirane segregacije djece po principu „dvije škole pod istim krovom“. Društvene i humanističke znanosti postale su plijen palanački definiranih obrazovnih politika i praksi „znalačkog širenja neznanja“. Ekonomski, politički, ekološki i demografski kolaps bosanskohercegovačkog društva postao je očigledan. Devastacija bosanskohercegovačke prirodne sredine i destrukcija bosanskohercegovačke države ne smiju se više prikrivati. Bosanskohercegovačke društvene znanosti nalaze se u rasulu. Visoko obrazovanje u Bosni i Hercegovini ne bavi se obrazovanjem pojmovâ o razmjerima katastrofe u koju smo dovedeni kao poslijeratno društvo u tranziciji. Visoko obrazovanje ne bavi se sistematskim, longitudinalnim istraživanjima navedenih procesa. Veliki dijelovi bosanskohercegovačkih društvenih znanosti prepušteni su „sudbini“.

²¹ Touraine, A. (1980) *Postindustrijsko društvo*, Globus, Zagreb, str. 223.

Čini se da cijelo područje znanosti i obrazovanja pojmova, čak i u ime nove ekonomije znanja i u ime stvaranja globalnog društva znanja i vještina, pada u pretpojmovno, iracionalno područje produkcije i reprodukcije neke zone vladavine pseudologičnog. To se možda događa i zbog institucionalnog zanemarivanja kulture mira i zbog strateškog etno-klero-nacionalističkog (neofašističkog) brisanja individuuma kao temeljnog principa konstitucije društvene zajednice. Individuum predstavlja nenadomjestivu ingredijenciju za konstituciju civiliziranog pojma građanstva i civilizacije. U bosanskohercegovačkom simboličkom i semiotičkom okruženju moguće je govoriti o dominaciji principa „pseudologičnog“ upravo zbog višedecenijskog „normaliziranja“ i „pripitomljavanja“ pogrešnog, nelogičnog, iracionalnog, institucionalnog okvira, nametnutog apsolutiziranjem anahronog etničkog principa u Daytonu.

Postdejtonske obrazovne politike u Bosni i Hercegovini imaju moć određivanja i definiranja formalnih, konstitutivnih i regulativnih pravila i načela prema kojima se provodi (ima provoditi) formalno i neformalno obrazovanje na svim razinama i stupnjevima, ciklusima.

Postdejtonske politike obrazovanja posjeduju moć da definiraju značenja osnovnih pojmova na temelju kojih se definiraju, utvrđuju i provode formalne pravne i obrazovne, te propisuju normativni, klasifikacijski i stvarni okviri u kojima se vrši cjelokupno obrazovanje pojmova i institucionalna kodifikacija definicija o osnovnom, srednjoškolskom i visokom obrazovanju, kao i obrazovanje kolektivnih pojmova, predstava i vjerovanja o nama samima i o drugima.

Postdejtonske obrazovne institucije zadužene za permanentnu diseminaciju znanja o permanentnom odgoju i obrazovanju nametnute su kao obavezne okvirne politike i institucionalne logike koje imaju sakrosanktnu moć autoritarnog nametanja obaveznog znanja i moć autoritarnog nametanja više ili manje obaveznog vjerovanja. Postdejtonske institucije imaju ogromnu simboličku moć i ogromnu stvarnu moć prilikom definiranja ključnih pojmova iz domena obaveznog znanja o kolektivnom i individualnom identitetu bosanskohercegovačkog društva i države s obzirom na prošlost, sadašnjost i vjerovatno i budućnost. One stoga vjerovatno predstavljaju ili otjelotvoruju lažni epistemički izvor znanja o bosanskohercegovačkom društvu jer daju posebnu, ekskluzivnu institucionalnu i političku snagu samo dominantnim politikama znanja i dominantnim politikama vjerovanja koje upravo na temelju te moći postaju sastavni dio obaveznog formalnog obrazovanja u Bosni i Hercegovini.

Dejtonsko privilegiranje etniciteta a brisanje principa građanstva iznevjerava primarnu povijesnu, miroljubivu, civilizacijsku zadaću usmjerenu na obavezu racionalnog obrazovanja pojmova o nama samima i o drugima. Obrazovne institucije kao što su „dvije škole pod jednim krovom“ iznevjeravaju dugoročnu prosvjetiteljsku obavezu stvaranja socijalno-epistemoloških, društvenih i institucionalnih uvjeta za racionalnu i kritičku samodokupciju postojeće društvene stvarnosti. Univerziteti bi, prema definiciji, trebali biti dugoročna infrastruktura civiliziranog društva, a u Bosni i Hercegovini, kada sagledamo stanje bosanskohercegovačkog obrazovanja i stanje društva u cjelini, možemo vidjeti da i u području visokog obrazovanja očito vlada kaos. Ne postoji volja za teorijskim i istraživačkim povezivanjem ekonomskih, društvenih, političkih i kulturnih dimenzija bosanskohercegovačke stvarnosti, nego su sve te dimenzije zarobljene antiobrazovnim praksama i politikanstvom.

Nova ekonomija znanja postala je ideologizirana. Ona ne služi interesima društva niti razvija bosanskohercegovačke humane i prirodne potencijale. Ne omogućava ni pravedan razvoj ni održiv razvoj lokalnih zajednica i ruralnih područja koja doslovno umiru zajedno sa posljednjim stanovništvom tih područja. Normalizirani su progresno definirani i nasilno nametnuti institucionalni poreci. Devastacija društva, prirode, kulture i obrazovanja postaje problem opstanka. Društvena sveprisutnost informacijsko-komunikacijskih tehnologija rezultirala je *novim oblicima društvene stvarnosti*. Ta stvarnost predstavlja epistemološki *novum* i, kao takva, ima krajnje nejasan ontološki status. Priređivač i autori *Leksikona* bili su svjesni globalne transformacije vremena i prostora u 21. stoljeću kao i specifičnosti vlastite interpretativne pozicije. Trebalo je, u okolnostima postsocijalističke ekonomske i političke tranzicije, što objektivnije i nepristrasnije, naznačiti barem osnovna teorijsko-diskurzivna strujanja koja su utjecala na dramatičnu transformaciju značenja klasičnih socioloških pojmova. *Leksikon* je nastajao u vrijeme opadanja popularnosti neoliberalnog diskursa globalizacije te stoga gotovo nepredstavljivih povijesnih, društvenih, ekonomskih, kulturnih, političkih, sigurnosnih, informacijsko-komunikacijskih, ekoloških, demografskih, identitarnih i drugih transformacija. Sve te transformacije proizvodile su i *transformaciju sociološkog vokabulara*, mada su prilikom sociološke deskripcije glavnih karakteristika navedenih transformacija u najvećoj mjeri bile determinirane istim tim sociološkim vokabularom koji je bio zahvaćen imanentnim promjenama. Raniji, modernistički sistemi znanja kao i vokabulari primjereni tim znanjima postali su nedostatni za adekvatne opise novonastalih promjena. Brojni linearistički, napredujući, progresivistički izrazi koje smo zatekli u društvenim znanostima i uz pomoć kojih smo u 20. stoljeću opisivali ono što smo nazivali društvenom

stvarnošću dramatično su dovedeni u pitanje u trenutku raspada socijalističkih režima znanja i nastupanja rata protiv Republike Bosne i Hercegovine. Terminologija *Leksikona* morala je stoga biti koncipirana kao otvorena za nadopunjavanja.

Na početku *Predgovora* za djelo *Društveni sistemi* (to je njegovo posljednje objavljeno djelo) Luhmann piše: „Sociologija se nalazi u teorijskoj krizi. U cjelini, uspješno empirijsko istraživanje proširilo je naše znanje, ali ono nije dovelo do izgradnje cjelovite stručne teorije. Kao empirijska nauka sociologija ne može da se odrekne zahtjeva za preispitivanjem svojih iskaza na činjenicama koje su uzete iz stvarnosti, bez obzira koliko će biti stari mijehovi u koje će se dobijeno razliti. Ali, ona na ovom principu ne može da utemelji osobenost svog predmetnog područja, niti sebe kao jedinstvenu naučnu disciplinu. Rezignacija ide tako daleko da se ovo više i ne pokušava. Ova je dilema razorila i sam pojam teorije. Dijelom se pod teorijom podrazumijevaju empirijski provjerljive hipoteze o odnosima među činjenicama, dijelom pojmovni napor u sveobuhvatnom, zapravo neodređenom smislu. Doduše za oba pravca je zajednički jedan minimalan zahtjev: teorija mora otvoriti mogućnost poređenja. Inače ostaje sporno na osnovu koje vrste samoograničavanja čovjek može zaslužiti pravo da svoje poduhvate nazove teorijom. Ovaj spor i ova nesigurnost istovremeno su uzrok i posljedica nedostatka jedinstvene teorije struke u odnosu na koju bi se čovjek mogao orijentisati kao što se orijentiše prema primjeru za ugled, ili prema 'paradigmi'.“²² Oni koji se zanimaju za opću teoriju, kaže Luhmann, prevashodno se vraćaju klasicima: „Klasici su klasici; oni se u današnjoj upotrebi dokazuju preko samonavođenja.“²³ Zadatak je tada postojeće tekstove secirati, tumačiti i nanovo kombinirati. Orijeantiranje na velika imena i specijalizaciju tako može proizaći kao teorijsko istraživanje. „Na apstraktnijem nivou“, smatra Luhmann, „na ovaj način nastaju teorijski sindromi kao teorija djelanja, teorija sistema, interakcionizam, teorija komunikacije, strukturalizam, dijalektički materijalizam – kratke formule za kompleks naziva i misli.“ Luhmannovo nezadovoljstvo stanjem u novijoj sociologiji ili, preciznije, njegova kritika građenja i razgrađivanja socioloških teorija može se razumjeti i iz sljedećeg stava: „Teorija djelanja rekonstruiše se kao teorija strukture, teorija strukture kao teorija jezika, teorija jezika kao teorija teksta, teorija teksta kao teorija djelanja.“²⁴ Savremeni leksikoni, rječnici, enciklopedije koje nastaju u društvenim znanostima (ekonomiji, sociologiji, politologiji, znanosti o sigurnosti) ne mogu ponuditi potpuno

²² Luhmann, N., *ibid*, str. 27.

²³ Luhmann, N., *ibid*, str. 27–28.

²⁴ Luhmann, N., *ibid*, str. 28.

stabilne diskurzivne okvire za razumijevanje globalnih i regionalnih promjena koje se događaju tokom posljednjih nekoliko desetljeća. Nije moguće izvršiti jednoznačno definiranje diskurzivnih okvira u kojima se odvijaju najnovije promjene oblika društvenosti. Znanost ne posjeduje nikakvu izvanvremensku, transhistorijsku metodologiju za uspostavljanje nepromjenljivih definicija osnovnih socioloških pojmova i cjelokupne sfere *društvenosti*. Budući da se značenje onoga što općenito nazivamo društvom mijenja tokom vremena, isto tako se, i u užim područjima produkcije i reprodukcije različitih specijalističkih znanja, mijenja značenje stručnih termina uz pomoć kojih nastojimo opisati posebne trendove društvenih, političkih, kulturnih, sigurnosnih i informacijsko-komunikacijskih promjena koje se odvijaju pred našim očima.